

De Zeeuwse vronen

Het begrip 'vrone' was in Zeeland tot ver in de 20e eeuw algemeen bekend en gangbaar. Volgens het gezaghebbende 16e-eeuwse Nederlands-Latijnse woordenboek van Kiliaan was een vrone een *praedium nulli censui obnoxium*, een stuk land aan geen enkele belasting onderworpen.¹ Die belastingvrijdom betekende in de middeleeuwse terminologie vrij van grafelijk schot en heervaart, van dijk- en waterpenningen en van dijkplicht in natura, in later tijd vrij van grond- en waterschapsbelasting.

De rechtshistoricus Verheye van Citters, die in 1813 een korte verhandeling over de Zeeuwse vronen schreef,² kon de uitleg van Kiliaan ten volle beamen als nog geldig voor de situatie in zijn tijd. Volgens hem genoten de vronen belastingvrijdom *ex contractu*, uit hoofde van een ooit gesloten overeenkomst tussen de eigenaars van schorren en de bedijkers. De eigenaars gaven het schor ter bedijking uit en bedongen daarbij een bepaald percentage land als 'vronen' voor zichzelf, die ze vrij van schot en waterschapslasten zouden bezitten. Omdat het in de regel ambachtsheren waren die rechten op schorren konden uitoefenen, kwam het er op neer dat de vronen in de nieuwe bedijkingen in de meeste gevallen stukken land waren, gereserveerd voor de ambachtsheren. Verheye van Citters geeft een achttal voorbeelden om zijn uiteenzetting te staven. Zij beslaan de periode van 1353 tot 1575 en zijn gemakkelijk te vermenigvuldigen.³ Soms werd het achtste gemet als vrij aangewezen, soms het vijfde, soms zelfs het derde. In de praktijk betekende dit de creatie van grote vrije percelen voor de ambachtsheren. Dit blijkt uit enkele bewaarde ambachtsheerlijke rekeningen die nieuwe polders betreffen, zoals die van de heer van Dreischor over 1431.⁴ In

¹ C. Kilianus, *Etymologicum teutonicae linguae sive dictionarium teutonico-latinum...* II (Utrecht 1777) p. 772.

² Posthuum gepubliceerd: 'Verhandelingen van mr. J. Verheije van Citters, I over de vronen-, leen-, hayman-, en vrijlanden in Zeeland, II over de dijkagien van Walcheren, III over de dijk- en waterpenningen, IV over het regt van dijkvelling', *Archief Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* II, 6e stuk (1866), p. 23-134.

³ Zie voor meer voorbeelden A.A. Beekman, *Het dijk- en waterschapsrecht in Nederland vóór 1795*, 2 dln. ('s-Gravenhage 1905-1907) II, p. 1667-1677.

⁴ Rijksarchief (RA) Middelburg, rekenkamer I nr. 1287. In Dreischor trof men later ook 'leenvronen' aan, dat wil zeggen vronen die door de ambachtsheren aan derden in leen waren

Dreischor zelf zijn de vronen grote percelen, vele in getal, in Zonnemaire is zelfs een perceel van 30 gemeten vrone en in Noordgouwe zijn het vier grote percelen van respectievelijk 20, 6½, 8 en 12 gemeten. Het betreft zowel bouw- als wei- en hooiland, zoals de rekening over 1461 zegt: *En la paroisse dudit Dreysscher sont situees et assises pluseurs terres, prez et pasturages appellees vrones appartenans a mondit seigneur.*⁵

Het beeld dat Verheye van Citters schetste, is sindsdien verder gevormd door Beekman, Gallé en andere auteurs en nauwelijks bijgesteld.⁶ Op de vraag of het representatief is voor de laat-middeleeuwse bedijkingen in Zeeland kan echter geen positief antwoord worden gegeven. Misschien is het dat wel voor Zeeland beoosten Schelde, maar in de aangedijkte polders van Zuid-Beveland waren zeer weinig vronen en waar ze al voorkwamen, waren het meestal slechts perceeltjes kleiner dan één gemet.

Omdat Verheye van Citters van mening was dat geheel Zeeland ooit door bedijking van opwassen en aanwassen was gevormd, zag hij ook voor het oudland eenzelfde ontstaan van de vronen als in de nieuwe polders: *Het ongestoord genot 't welk de vronen in die oudste gedeelten van Zeeland van hunnen vrijdom, om aan geen dijkonderhoud te betalen, gehad hebben, laat geen twijfel over aan deszelfs deugdelijkheid om den zoo even aangewezen oorsprong ook aldaar vast te stellen.* Latere auteurs, zoals Beekman en Gallé, maakten evenmin een onderscheid tussen vronen in het oude land en in de polders. Omdat echter de opvatting dat Zeeland gevormd is door bedijking van op- en aanwassen onhoudbaar is gebleken, moet worden nagegaan of Van Citters' vronentheorie overeind kan blijven. De vronen in de oude gedeelten van Zeeland kennen wij met grootte en ligging uit de 16e-eeuwse overlopers. Ook hier lijkt het te gaan om vronen van kleine omvang, meestal niet groter dan één of twee gemeten en vaak nog kleiner. In meerderheid behoorden ze ook in de 16e eeuw nog toe aan ambachtsheren.⁷

Ten aanzien van de laat-middeleeuwse polders is het opvallend dat in de oudste bedijkingsoctrooien eenvoudig van vrije landen wordt gesproken en dat de aandui-

gegeven, *ibidem*, aanw. 1960 nr. 7, f. 340-345v (rekest aan Gecommitteerde Raden van Zeeland, 1684).

⁵ RA Middelburg, rekenkamer 1 nr. 1288.

⁶ P.H. Gallé, *Beveiligd bestaan. Grondtrekken van het middeleeuwse waterstaatsrecht in Z.W. Nederland en hoofdlijnen van de geschiedenis van het dijksbeheer in dit gebied (1200-1963)* (Delft 1963) p. 34-35. In ons werk: *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de middeleeuwen* (Assen 1971, 2e druk Krabbendijke 1982) p. 431-437, hebben wij over de vrije landen gehandeld en voornamelijk over de vronen. Onze zienswijze van destijds over de oorsprong van de vronen wordt in dit artikel gecorrigeerd. De oorsprong van een andere categorie vrije landen, te weten de lenen of het leenland, is aan de orde gesteld in C. Dekker, 'Saint-Bavon en Zélande', in: *Peasants and Townsmen in Medieval Europe. Studia in honorem Adriaan Verbulst* (Gent 1995) p. 379-396, en dez., 'Sint-Baaf in Zeeland', *Archief Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* 1995, p. 59-76.

⁷ In de ambachtsheerlijke rekeningen worden de ontvangsten uit vronen soms onder een apart hoofd gebracht. Een goed voorbeeld daarvan biedt de rekening van Maarten Maartensz., rentmeester van de Antwerpse koopman Antonio Ancelmo, ambachtsheer in Kruiningen, over 1583-1584, Gemeentearchief (GA) Reimerswaal, gem. Kruiningen nr. 90.

ding 'vrone' daarvoor niet voorkomt. Men krijgt de indruk dat het woord in die polders pas in de 15e eeuw algemeen wordt. Wel was het er al in de late 14e eeuw in gebruik, zoals blijkt uit de toestemming die Jan van Blois in 1378 gaf aan zijn raadsheer Jan van Langerak om 24 gemeten vronen, die hem waren toegefallen in een nieuwe bedijking tussen Schouwen en Dreischor, te verkopen aan de poorters van Zierikzee.⁸ Maar ook van de vronen op het oude land moet gezegd worden dat hun voorkomen in 15e-eeuwse teksten legio is, maar in 14e-eeuwse eerder zeldzaam. Wij volstaan met twee voorbeelden uit het midden van de 14e eeuw, waaruit tevens blijkt dat de vronen als ambachtsgevolg werden beschouwd: 't *ambocht dat Clais van Cats was ende datten ambocht toebehoert van middeldiken, veren, vischerien ende vroenen...* (1344);⁹ ambachten afkomstig van de vrouwe van Buren in Nisse, Kloetinge en elders *met alsulken vrijen ende vroenen als hem (de graaf) toebehoirt...* (1357).¹⁰ In 13e-eeuwse teksten kwamen wij het begrip 'vrone' in de betekenis waar wij het over hebben in het geheel niet tegen. Is het misschien pas in de 14e eeuw ontstaan?

Die vraag moet onmiddellijk negatief worden beantwoord, want 'vrone' is juist een heel oud woord. Ontstaan uit het Germaanse *frauna* betekent het 'heerlijk', 'van de heer', hetgeen in de vroege Middeleeuwen uitgelegd moet worden als 'koninklijk', later in afgeleide zin conform de politieke situatie als 'grafelijk' en pas in laatste instantie als '(ambachts)heerlijk'.¹¹ In de Germaanssprekende landen was 'vroomhof' (*Fronhof*) een gebruikelijke aanduiding voor het uitbatingencentrum van een domein en het 'vroomland' was het voor de domeinheer gereserveerde en niet aan anderen in gebruik gegeven domeingedeelte. Voor Zeeland bezitten we bijna geen bronnen uit de tijd dat de domeinen nog floreerden, maar we komen wel enkele relicten daarvan tegen. *Fronenes* dat in 976 op Schouwen bestond, was een 'nes' (vooruitspringend land in zee), die ooit tot het koningsgoed had behoord;¹² op Walcheren, waar een voormalig koninklijk domein gesitueerd kan worden, komt in 1249 een *Vronelantweche* voor;¹³ de 35 gemeten *vroomlants*, die de abdij van Echternach nog in 1318 op Schouwen bezat, kunnen eveneens tot een oud koninklijk domein aldaar worden herleid, en zo ook de 18 gemeten *vroomlande* in het Quaalambacht van Zierikzee, waarvan in 1340 wordt gezegd dat zij vroeger aan Costijn van Renesse toebehoorden.¹⁴ En dan was er nog het *Vroomland* in Kapelle, dat in 1248 voor het eerst wordt genoemd.¹⁵ Het

⁸ Algemeen Rijksarchief (ARA) Den Haag, heren van Blois nr. 1, f. 177v (10 juni 1378).

⁹ H.G. Hamaker, *De rekeningen der grafelijkheid van Zeeland onder het Henegouwsche huis*, 2 dl. (Utrecht 1879-1880, WHG n.s. xxix en xxx) II, p. 339.

¹⁰ Universiteitsbibliotheek (UB) Gent, cart. heren van Veere, f. 170 (10 maart 1357).

¹¹ R.E. Künzel, D.P. Blok en J.M. Verhoef, *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200* (Amsterdam 1988) p. 141, 376. Verheye van Citters leidde de ambachtsheerlijke vronen op het oude land af van grafelijk bezit: *moetende verstaen werden niemand anders als den grave directelick ende den ambachtsbere utilita van des graven wegen toe te behooren*, met een verwijzing naar De Groot, *De jure belli ac pacis*, c. 8 nr. 15, RA Middelburg, verz. Verheye van Citters nr. 16a.

¹² Koch, *OHZ* I, nr. 44 (18 januari 976).

¹³ Kruisheer, *OHZ* II, nr. 818 (19 juni 1249).

¹⁴ Hamaker, *Rekeningen* I, p. 100 (1318), II, p. 77 (1340).

¹⁵ Kruisheer, *OHZ* II, nr. 765 (juli 1248).

was uitgestrekt en lag vlak bij het stamslot van de familie Van de Maalstede, een der vroegst vermelde en belangrijkste ambachtsherengeslachten van Zeeland. Het Vroonland van Kapelle zou op zich een aanwijzing voor het vroeger bestaan van een koninklijk domein op Zuid-Beveland kunnen zijn, maar dan tevens de enige die we hebben. Hoe intrigerend ook, we moeten het laten voor wat het is.¹⁶

De vroonlanden uit de voorbeelden waren groot vergeleken bij de vronen die we kennen uit de 16e-eeuwse overlopers. Het vroonland bij Zierikzee was groter dan 18 gemeten, dat waarin de abdij Echternach grond had groter dan 35 gemeten, terwijl het Vroonland van Kapelle een oppervlakte had van maar liefst 500 gemeten. Ook het vroonland op Walcheren, waarnaar een weg was genoemd, zal van enige allure zijn geweest. De latere vronen worden niet 'vroonland' genoemd en zij waren niet groter dan één perceel of betroffen slechts een gedeelte van een perceel. De oude vroonlanden daarentegen waren verdeeld in percelen, waarvan er zoals in Kapelle sommige vrone waren.¹⁷ Het Vroonland van Kapelle was niet belastingvrij – de er in liggende vronen wel – en de belastingvrijdom die de abdij van Echternach voor haar vroonland pretendeerde, leidde zij niet af uit het feit dat het vroonland betrof.

Er bestaat dus een duidelijk verschil tussen enerzijds de vroonlanden, die in de 13e en 14e eeuw de indruk geven een relict van een vroegere toestand te zijn, en anderzijds de vronen die pas in de 14e eeuw als zodanig naar voren komen. Wij gebruiken met opzet de bewoording 'naar voren komen', en niet 'ontstaan'. De ambachtsheerlijke, belastingvrije vronen worden wel pas sinds de 14e eeuw zo genoemd, maar zijn onder een andere naam veel ouder. De sleutel tot dit mysterie is de vergelijking van de hierboven genoemde tekst uit 1357 betreffende de vronen in Nisse, Kloetinge en elders, afkomstig van de vrouwe van Buren, met een tekst uit 1395 betreffende dezelfde goederen, waarin het woord 'vronen' vervangen is door 'hofsteden'.¹⁸ Van belang in dit verband is zeker ook een oorkonde uit 1472 met betrekking tot *alle alsulke vronen, werven ende voerboven...*, die Frank van Borsele in Serooskerke had bezeten.¹⁹ Leggen we die bewoording naast het bekende artikel over de 'werven' of kasteelbergen in de Zeeuwse keur van Floris de Voogd uit 1256, dan is de overeenkomst treffend.²⁰ In dit artikel worden vrouwen uitgesloten van het erven

¹⁶ Dekker, *Zuid-Beveland*, p. 433-436. Wij hebben daar ook een tweede hypothese ontwikkeld, uitgaande van de vooraanstaande positie van Wolfert van de Maalstede in het midden van de 13e eeuw. Een van de premissen daarbij was dat het Vroonland schotvrij geweest zou zijn. Dit verdient correctie, want de oudste rekening van de watering van Bewesten Yerseke over 1501 verantwoordt ontvangen schot uit het Vroonland, GA Goes, stad voor 1851, nr. 2003. Schotbaar in 1501 betekent ook schotbaar in de 13e eeuw. Ook ons argument dat uit de schotbare grootte van Kapelle en Eversdijk, opgegeven in de grafelijke rekening over 1332, zou blijken dat het Vroonland niet inbegrepen was, is bij nader inzien evenmin waterdicht, omdat het evengoed kan zijn dat het Vroonland wel, maar Eversdijk niet inbegrepen is.

¹⁷ Waterschapsarchief Zeeuwse eilanden (WAZE) Goes, BWBY nr. 319 (overloper Oostambacht van Kapelle en het Vroonland, 1583).

¹⁸ UB Gent, cart. heren van Veere, f. 173 (31 oktober 1395).

¹⁹ UB Gent, cart. heren van Veere, f. 111v (4 augustus 1472).

²⁰ Kruisheer, *OHZ III*, nr. 1135, art. 32 Latijn en art. 53 Nederlands.

van werven, van voirboven ende van hofsteden. Wij kunnen 'hofsteden' in de aangehaalde teksten dus beschouwen als een equivalent van 'vronen'. De vroene ofte de hofstede die Klaas Goversz. in 1521 in Oud-Vossemeer in erfpacht kreeg, mag als een bewijs voor die opvatting gelden.²¹ Eén van vele.

Los van de vronen dient allereerst het middeleeuwse begrip 'hofstede' nader in ogenschouw te worden genomen. Daarbij moet niet in de eerste plaats gedacht worden aan een boerderij of hoeve zoals nu, maar aan een stuk grond. Talloze teksten uit verschillende Nederlandse gewesten tonen dat aan, en vele auteurs hebben er de aandacht op gevestigd. Recentelijk heeft De Bruijn in een doorwrochte studie over Utrecht, die hij de aan de middeleeuwse terminologie ontleende titel *Husinghe ende hofstede* meegaf,²² duidelijk gesteld dat de *husinghe* op de *hofstede* stond of kon staan. Omdat in Utrecht de relevante teksten uit de 13e eeuw nog in het Latijn zijn gesteld, kon De Bruijn de Nederlandse term 'hofstede' pas volgen vanaf de vroege 14e eeuw. In Vlaanderen en Zeeland komt het woord 'hofstede' al meermalen voor in de 13e eeuw in de betekenis van een stuk grond waarop een huis staat of kan staan. In een Gentse tekst uit 1266 is sprake van *sine hofstede dar sin bus up staet...*, in een andere komt voor *de hofstede ende de galeide die up de hofstede staet...*²³ Galeide in dit citaat kan een huis zijn, maar ook algemener een opstal, een constructie, bijvoorbeeld een molen, zoals in een Zeeuwse tekst uit 1271 betreffende Kats: *1 sticke lants ... het (heet) die Hofstede ende ine mole der op stande...*²⁴ Als Jan van Renesse in 1286 afstand doet van een ambacht met *hofsteden, husinghen, erue ende wat gode dat wi hadden* betekent dit in ons spraakgebruik: met bebouwde en onbebouwde eigendommen.²⁵ Voorbeelden uit de 14e eeuw completeren dit beeld: in Loperskapelle in 1324: *die hofstede dair die woninghe ende dat steenbuys op staen...*²⁶ in Westkerke (Tholen) in 1327: *met den buse ende der hofstede dair 't buys op staet...*²⁷ in Welle (Noord-Beveland) in 1329: *'t steenbuys ter Wellen mit der hofstede dair 't buys in stont ende ten buse behoirt ende viii ghemeten hofsteden ter Wellen, dair vriende (= ambachtsingezetenen) op wonen...*²⁸ Een late tekst uit Oud-Vossemeer geeft hier weer vrone als equivalent van hofstede: *de vroene dair 't buys up staet* in 1557.²⁹

Hofstede in de zin van 'huiserf', 'huisplaats' wordt in het Latijn vooral weergegeven door *area*, zoals in Utrecht bijna steeds het geval is, of door *domistadium*, dat we in een Zeeuwse tekst uit 1270 aantreffen.³⁰ In dat jaar ontvangt Hendrik Klaasz. in

²¹ RA Utrecht, huis Zuilen nr. 643 (resoluties ambachtsheren Vossemeer), f. 57v (1521).

²² M.W.J. de Bruijn, *Husinghe ende hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen* (Utrecht 1994).

²³ Gysseling, *CMT* 1-1, nrs. 43 en 44 (apr. 1266 of apr. 1267).

²⁴ Kruisheer, *OHZ* III, nr. 1553 (1 mei 1271).

²⁵ Kruisheer, *OHZ* IV, nr. 2257 (7 april 1286).

²⁶ Van Mieris, *CbHZ* II, p. 346 (1 november 1324).

²⁷ Van Mieris, *CbHZ* II, p. 426 (26 april 1327).

²⁸ ARA Den Haag, graven van Holland nr. 303, f. 90v (12 mei 1329).

²⁹ RA Utrecht, huis Zuilen nr. 643, f. 139 (21 juni 1557).

³⁰ Kruisheer, *OHZ* III, nr. 1522 (26 april 1270). De identificatie van de corrupt overgeleverde

leen zijn werf (*motam meam*) en *domistadia omnia iacentia apud Scebenes* (lees: Stavenisse) ..., *que vulgaliter hofsteden appellantur*. Nu zouden we *domistadia* of eventueel *area* ook verwachten in de Latijnse vertaling van de keur van Floris de Voogd uit 1256, maar daar worden de 'werven, voorhoven en hofsteden' weergegeven door *communimunitione, submunitione et fundis qui hofsteden dicuntur*, 'gronden die hofsteden worden genoemd'. De vertaler van de keur was blijkbaar niet gelukkig met zijn term, die hij niet durfde geven zonder uitleg en nam daarvoor zijn toevlucht tot het Nederlandse woord. Waarom koos hij dan voor *fundus*, terwijl toch uitgesloten kan worden dat de woorden *area* en *domistadium*, hem onbekend waren? Zij werden immers ook gebruikt voor stadserven. Misschien heeft hij juist ter onderscheid daarvan voor de hofsteden waar het hier om ging, met hun ambachtsheerlijk karakter en belastingvrijdom, deze Latijnse equivalenten terzijde geschoven en gekozen voor het vage *fundus* met behoud van de Nederlandse term. Dat het woord *fundus* in Zeeland vaker voor 'hofstede' werd gebruikt blijkt overigens in 1277, als de abt van Middelburg ambacht koopt in Oostkapelle *cum munitioibus, submunitionibus et fundis*, en daar gaat het om dezelfde ambachtsheerlijke hofsteden als in de keur.³¹

Men zou denken dat het, om de heerlijke hofsteden van de stedelijke te onderscheiden, duidelijker geweest zou zijn als de redacteur van de Nederlandse keur het woord 'vrone' had gebruikt, zodat de vertaling had kunnen luiden: *fundis qui vronen dicuntur*. Maar de auteur van de oorspronkelijke versie deed dat niet en zal daar zijn reden voor gehad hebben. Ook al duikt het woord pas in de 14e eeuw in de teksten op, gezien zijn Germaanse herkomst kan het toen moeilijk 'verzonnen' zijn. Wel lijkt het in de 13e eeuw nog niet zelfstandig te zijn gebruikt, maar uitsluitend bijvoeglijk in de zin van heerlijk ('vroom hof', 'vroom land', 'vroom nes'). Ook hofsteden konden 'vroom' zijn, zoals ook de werven en de voorhoven dat waren en zelfs de wegen, de poelen en andere niet in cultuur gebrachte delen van een ambacht. Te algemeen dus om het woord in de keur te kunnen gebruiken. Ook toen 'vrone' als zelfstandig naamwoord sinds de 14e eeuw het woord 'hofstede' ging beconcurreren, bleven het onvolkomen synoniemen, want niet alle vronen waren hofsteden en niet alle hofsteden waren vronen. Alleen als zij heerlijk waren en dus onder de ambachtsgevolgen gerekend werden, waren hofsteden vronen. Dat moet voor ieder duidelijk zijn geweest.

Vronen waren allereerst ongecultiveerde landen, zoals elders de gemene gronden. In Utrecht werden niet in cultuur gebrachte stukken bos, heide, moeras, slenken en poelen aangeduid als 'gemeente' of 'meent'.³² De nadruk viel daarbij op het gemeen-

plaatsnaam met Stavenisse vindt grond in de oorkonde van 23 maart 1276, *ibidem* nr. 1722, waarin een persoon (Boudewijn Weeldekens) voorkomt in verband met Stavenisse, die volgens de oorkonde van 1270 in *Scebenes* woont.

³¹ Kruisheer, *OHZ* III, nr. 1810 (december 1277). Onder de Latijnse equivalenten die Kiliaan, *Etymologicum sive dictionarium* I, p. 241, 242, voor 'hofstede' geeft, is ook *fundus*.

³² C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie* (Zutphen 1983) p. 159, 545.

schappelijk gebruik door de dorpelingen, maar de eigendom behoorde, in ieder geval oorspronkelijk, toe aan de domeinheer en later de gerechtsheer. In Zeeland was het woord 'meent' onbekend, omdat er geen of nauwelijks collectief gebruik was,³³ en de aanduiding voor ongecultiveerde delen van het landschap ging uit van de eigendom en die was 'vroom', toebehorend aan de ambachtsheer. Heide trof men op de Zeeuwse klei natuurlijk niet aan, maar kleine stukjes (wilgen)bos waren er wel, verder duingrond, moerassig land en al of niet verlande kreken. Zij stonden bekend als vronen en zijn gedeeltelijk te lokaliseren aan de hand van de overlopers. Hierbij dient echter een kanttekening gemaakt te worden.

De overlopers of hevenboeken (in Schouwen veldboeken) zijn leggers, waarin om de zeven jaar de schotbare landerijen werden opgetekend met hun grootte, hun eigenaar en eventueel hun pachter. De volgorde is geografisch, zoals de landmeter het land 'overliep'. Omdat de overlopers een fiscaal doel dienden, hoorden de onbelastbare vronen er eigenlijk niet in thuis en aanvankelijk werden ze ook niet gemeten en beschreven. In de overloper van Rilland uit 1454, de enige die uit de 15e eeuw bewaard is, komen ze niet voor, noch in die van Yerseke uit 1518 en die van het Oostambacht van Kapelle uit 1527; in die van Yerseke uit 1547 vinden we er slechts enkele.³⁴ In de latere overlopers, die van veel dorpen in doorlopende reeksen vanaf het laatste kwart van de 16e eeuw bewaard zijn,³⁵ worden wel vronen vermeld. Kennelijk hebben de landmeters de vronen die ze bij het 'overlopen' van de percelen toch tegenkwamen, allengs voor de volledigheid opgenomen, maar dan met de aanduiding – meestal in de marge – 'vrone'. Sommige vronen werden pas in later eeuwen toegevoegd en op de kaart van de Zuid-Bevelandse vronen, die L. Paardekooper in 1863 vervaardigde, staan vronen getekend, die geheel buiten de overlopers zijn gebleven.³⁶

³³ In de overloper van Oud-Poortvliet uit 1603 worden enkele percelen vrone vermeld met als eigenaar 't *lant van Poortvliet*. Dit wijst echter niet op gemeenschappelijk bezit, maar op bezit door het waterschap, WAZE Goes, wat. Poortvliet nr. 148.

³⁴ RA Utrecht, Oudmunster nr. 844a; WAZE Goes, BWBY nr. 465 (Yerseke, 1547).

³⁵ Wij gebruikten de volgende overlopers: WAZE Goes, arch. BWBY nrs. 288 (Baarsdorp, 1599), 319 (Oostambacht en Vroonland Kapelle, 1583), 331 (Westambacht Kapelle, 1587), 342 (Kattendijke, 1604), 387 (Schore, 1583), 396 ('s-Heer-Abtskerke, 1589), 407 ('s-Heer Arendskerke, 1585), 416 ('s-Heer Hendrikskinderen, 1585), 426 (Sinoutskerke, 1596), 436 (Vlake, 1599), 446 (Wemeldinge, 1582), 465 (Yerseke, 1547, 1588); WAZE Goes, arch. wat. Poortvliet nr. 148 (Poortvliet, 1603); GA Goes, verz. De Witt Hamer nrs. 1 (Noordambacht en Middellambacht Kloetinge, 1607), 21 (Zuidambacht Kloetinge, 1559), 159 (Ellewoutsdijk, Koudorp en Everinge, 1585), 163 (Baarland, Bakendorp en Oudelande, 1678, volgens meting van 1615), 175 (Hoedekenskerke, Vinninge en Oostende, 1636); RA Middelburg, verz. hss. nrs. 1198 (Oostwatering Walcheren, 1566), 1203 (Westwatering Walcheren, 1565); ARA Brussel, arch. fam. Overschie de Neerrijssche nr. 312 (Valkenisse, 1558); RA Utrecht, arch. fam. Des Tombe nr. 959 (uittreksels door Verheye van Citters uit Walcherse overlopers). Ter vergelijking hebben wij ook enkele veldboeken van Schouwen en Duiveland ingezien, maar die bevatten veel minder gegevens voor ons onderzoek: Streekarch. Schouwen c.a., Zierikzee, waterschap Schouwen nr. 715 (veldboek Schouwen, 1599), Copulaatboek Botland, f. 363 e.v. (veldboek Drie Bannen, 1626).

³⁶ GA Goes, verz. Lenshoek nr. 287.

Dat laatste is bijvoorbeeld het geval met verlande krekens, zoals het Molenwater in het Westambacht van Kapelle, het Molenwater in Sinoutskerke en de Slake in Everinge.

Zoals gezegd waren de vronen in het oudlandse gebied klein. Als de ambachts-heren van Walcheren in 1596 bij de Staten van Zeeland protesteren tegen de rooe penning, waaraan de duinvronen onderworpen dreigen te worden, zeggen zij dat zij nooit aangeslagen zijn, *uyt redene dezelve vronen eertijts van soe cleene importantie ende luttel achtinghe waeren ende noch zijn*.³⁷ Soms wordt het karakter van de vrone in de overloper vermeld: in Ouwerkerk op Duiveland: *dat eertijts elssenbosch geweest is*; in Oostkapelle: *bosch*; in Westkapelle idem; in Kloetinge: *wesende bus* (= bos), *in den moerput en uytgeputte lant*. Meestal wordt bij de vronen niet aangegeven waarom ze als zodanig bekend staan, maar soms kunnen we dan uit hun ligging opmaken dat het om (oorspronkelijk) ongecultiveerd land gaat, zoals bij een vrone in Wemeldinge langs de Eeweg, *gelegen west aen 't water ende 't water metten vervolgen*, in Vlake een vrone langs de Muilvliet, in Kapelle de *Waerdekens*, in Kattendijke een vrone bij de sluis van Wijtvliet, in Baarland bij de dijk van de Iserenweel.

Talrijker in de overlopers zijn de vronen met de aanduiding: *daer hij* (de gebruiker) *op woont* of *daer sijn buys op staet*, of eenvoudig *'t hoff*. Dan betreft het geen 'onland', maar hebben we te maken met een 'hofstede' met een huis er op. In veel gevallen echter zijn vronen onbewoond, terwijl er toch geen enkele reden te bedenken is dat het om 'onland' zou gaan. Soms wordt aangegeven dat zij kort geleden nog wel bewoond waren: *daer die en die plach te wonen*, of kennen wij bewoning uit andere bron. Zo waren volgens het schepenregister van Kloetinge in de tweede helft van de 16e eeuw minstens drie vronen in Mannee bewoond,³⁸ die in de overloper van het Noordambacht van 1607 als onbewoond staan geregistreerd. Zouden wij mogen concluderen dat alle onbewoonde vronen op het oude land, 'onland' uitgezonderd, vroeger bewoning hebben gekend?

Alvorens nader op deze intrigerende vraag in te gaan, dient wel gesteld dat de overlopers bij lange na niet alle vronen vermelden. Slechts de verspreid liggende vronen, die de landmeter bij zijn 'overlopen' tegenkwam, zijn opgenomen en niet de vronen in de dorpskommen. Daar mat de landmeter niet omdat de dorpskommen onbelast waren, en dat waren ze omdat ze geheel uit vronen bestonden. Duidelijk blijkt dat uit het genoemde schepenregister van Kloetinge, bewaard sinds 1556, waarin de nauwkeurige secretaris Gerard Klaasz., zelf landmeter en opsteller van overlopers, bij alle overdrachten van onroerend goed aantekende of het vronen betrof of niet. In de dorpskom van Kloetinge stonden alle huizen op vronen, in andere dorpen zoals Wemeldinge, Kapelle, Kruijningen, Waarde en ook Poortvliet lijkt dit eveneens het geval, maar daar missen wij het onomstotelijk bewijs.³⁹ Als in 1329 in

³⁷ RA Middelburg, aanw. 1985 nr. 26.

³⁸ GA Goes, RAZE nrs. 3113 e.v.

³⁹ Wij leiden het af uit de schepenregisters. Zo wordt bijvoorbeeld in het transportregister van Waarde, bewaard vanaf 1560, bij huizen vaak vermeld: *in 't ouwe dorp staende opt d'ambchtsbeere vroene*, RA Middelburg, RAZE nr. 3518.

Kerkwerve op Schouwen sprake is van drie gemeten *in die vroene*, worden waarschijnlijk eveneens de dorpsvronen bedoeld.⁴⁰ Koudekerke wordt bij een verkoop van ambachten met ambachtsgevolgen in 1566 onderscheiden in *duynvrounen* en *dorpsvrounen*.⁴¹ In Oud-Vossemeer zijn dorp en vroom in 1532 zelfs synoniemen: *binnen den dorpe ofte vroene van Vossemer*.⁴² Als de vrouwe van Voorne in 1361 een kasteel, een halve molen en 36 hofsteden in Emelisse op Noord-Beveland in leen geeft,⁴³ moeten we zeker niet alleen denken aan verspreide hofsteden of vronen, maar (ook) aan een deel van de dorpskern. Hetzelfde zal het geval zijn als in 1317 het ambacht van Hendrik en Jan van Everinge in Baarland wordt verkocht, groot 500 gemeten *metten hofsteden*.⁴⁴ Ook de wegen en, voor zover ze bestonden, de straten waren vroom, en zeker ook de drinkput voor het vee, de 'vate', als die tenminste niet zoals in Kapelle binnen de kerkelijke immuniteit lag.

Soms was het voor een landmeter moeilijk uit te maken waar de dorpskern begon en hoever hij dus zou gaan bij het opnemen van vronen in de overloper. De landmeter van Oud-Poortvliet vermeed angstvallig de dorpsvronen op te nemen, maar moest alleen al in de *Cayenbouck* bij 23 percelen vermelden dat zij aan vronen grensden (*lancx de vroone, west: vroone*). Die van Serooskerke op Walcheren was niet kinderachtig en nam vronen op *daer de huysen op staen ende zijn hofsteden aen den rinck van den dorpe* en verder *in 't dorp daer de huysen op staen aen de zuytzijde van der kercken* en nog eens *daer vier huyskens op staen aen de westzijde van den wech*. Ook in Gapinge werden vronen gemeten (ruim 5 gemeten), *daer de huysen op staen aen den rynch van den dorpe*. In Nieuwerkerke op Walcheren waren twee straten en was van een dorpskom geen sprake. Daar werd als (dorps)vroom opgevoerd (bijna 8 gemeten): *de Stadt van Middelburchstraete, daer alle de buussen op staen beneden de kercke ende in de Nieuwstraete*.⁴⁵

De vraag, die wij zo even opwierpen, of alle vronen op het oude land ooit bebouwd en bewoond zijn geweest, slaat zowel op de verspreid gelegen vronen als op de vronen gegroepeerd in de dorpskern. Moeten we ons een tijdstip indenken, waarop de toen bebouwde vronen hun speciale status hebben verworven of danken de vronen hun bestaan aan een planning in het kader van de ruimtelijke ordening? Zijn de vronen voor het bouwen van huizen gereserveerd, zonder dat die bouw ook noodzakelijkerwijze is verwezenlijkt? Hendrik Thibaut, rentmeester van Bewesten Schelde in de 17e eeuw, en De Waard en Gosses in het eerste kwart van de 20e eeuw meenden dat,⁴⁶ maar het is zeer onwaarschijnlijk. De talrijke verspreide vronen kun-

⁴⁰ ARA Den Haag, graven van Holland nr. 303, f. 91 (20 september 1329).

⁴¹ ARA Brussel, Grote Raad van Mechelen nr. 867.96, p. 2083-2105 (24 december 1566).

⁴² RA Utrecht, huis Zuilen nr. 643, f. 76 (24 juni 1532). Hetzelfde in andere bewoording in Vrouwenpolder in 1561: *den buysinge met heurlieder hofsteden ende vrounen gelegen binnen den rynch van den dorpe*, J. Ermerins, *Eenige Zeeuwsche oudheden uit de echte stukken opgebeldert en in bet licht gebracht*, 8 dln. (Middelburg 1780-1794) I, p. 43.

⁴³ ARA Den Haag, heren van Voorne nr. 29, f. 66 (5 juni 1361) en 84 (11 juni 1369).

⁴⁴ Hamaker, *Rekeningen* I, p. 126.

⁴⁵ Overloper Oostwatering Walcheren, zie noot 35.

⁴⁶ Vronen dienden de ambachtsheren *om betimmer te worden tot particuliere wooningen, dewelke*

nen op die wijze niet verklaard worden. In afgelegen gebieden reserveert men niet hier en daar op schijnbaar volkomen willekeurige manier een stukje land juist groot genoeg om daar ooit een huis op te bouwen. Wie zou trouwens hebben gereserveerd en voor wie? In plaats van 'hofsteden' voor huizenbouw te bestemmen en die vervolgens (al dan niet) te bebouwen, is het juist andersom gegaan: het aantal hofsteden in de zin van vronen nam toe met het aantal huizen dat werd gebouwd. Dat leert ons 's-Gravenpolder, waar in 1330 de hofsteden, *daer die lude up woenen ende daer men niet of ne gevet*, 22^{1/2} gemeten beslaan, in 1331 25 gemeten en in 1340 27 gemeten.⁴⁷ Dit voorbeeld toont ook aan dat in de eerste helft van de 14e eeuw het aantal belastingvrije hofsteden of vronen nog in beweging was. Het nam toe naarmate er werd gebouwd en misschien ook af naarmate er werd geslecht. De 16e-eeuwse overlopers daarentegen geven een situatie weer die al lang versteend lijkt: veel boerderijen blijken niet op een vrone te staan en veel vronen zijn onbewoond. Van Yerseke is een *vroonboek* bewaard uit 1574, waarin de vronen worden opgesomd met hun bewoners, als was het normaal dat op iedere vrone een huis zou staan. Bij veel vronen ontbreken de bewoners echter en vinden we weer de aantekening: *waer die of die plach te wonen*, of ook wel *nu afgebroken of nu ledich*. Sommige vronen zijn blijkbaar nog als huisplaatsen te herkennen en niet bij het omringende land getrokken: *ende sommige vroonen ende leege plaetsen sijn hier mede vernoemt besaeyde ende onbesaeyde*. Andere staan niet eens meer als vronen bekend: *voorts sijnder noch wel vroonen, daer en vinde ick geen bescheyt aff*.⁴⁸

Voor het oude land durven wij de vraag of in principe op alle vronen – 'onland' uitgezonderd – oorspronkelijk huizen hebben gestaan, nu wel positief te beantwoorden en omgekeerd ook dat oorspronkelijk alle huizen op vronen stonden. De huizen die in de 16e-eeuwse overlopers voorkomen als niet gebouwd op vronen, zouden dan van later tijd moeten dateren. Als men aan de hand van de overlopers de lokaties van de vronen nader beschouwt, blijken ze vaak aan een weg te liggen, soms loopt er een pad naar toe en heel wat vronen hebben ook in de tijd van de overlopers nog bewoning. Eigenaardig lijkt het dat herhaaldelijk iemands huis of *hoff* geen vrone is, maar dat er wel een perceeltje vrone ligt *in sijn hoff* of *in 't hoff daer hij op woont*.⁴⁹ Het komt ook voor dat een bewoond perceel geen vrone is, maar het eraan voorafgaande of het erop volgende wel. In al die gevallen is het huis in de loop van de tijd verplaatst, hetgeen in een tijd van houten opstallen gemakkelijker ging dan toen men stenen

zij gehouden hebben buyten alle lasten, beeden ende geschoeten der gemeene dijkagie. Concentinerende omme dies te meer een ieder tot timmeren van den voorsz. vroone te animeren en hare landen te beter te peupileren, memorie van Thibaut, 22 april 1654, RA Middelburg, verz. Verheye van Citters, nr. 16b; C. de Waard, *Inventaris van de archieven der besturen van het eiland Walcheren, 1511-1870* (Middelburg 1914) p. 39; I.H. Gosses, *De rechterlijke organisatie van Zeeland in de middeleeuwen* (Groningen-Den Haag 1917) p. 89.

⁴⁷ Hamaker, *Rekeningen* I, p. 219, 440, II, p. 183.

⁴⁸ RA Gent, arch. fam. Vilain XIII, nr. 2452.

⁴⁹ In Serooskerke op Walcheren zijn de bakkeet en het koolhof van een boerderij vrone en het huis niet, overloper Oostwatering Walcheren, zie noot 35.

boerderijen bouwde. Maar de vronen waren al gefixeerd, zodat de oorspronkelijke huisplaats voort bleef bestaan als onbewoonde vrone en het nieuwe huis gewoon op *erve* stond en niet op vrone. Niet zelden geven de overlopers percelen, waarvan de onbewoonde vrone slechts een klein gedeelte in beslag neemt: de vroegere huisplaats.

Over het aantal bebouwde en onbebouwde vronen en het aantal huizen-niet-op-vrone kunnen de overlopers, zoals gezegd, ons slechts inlichten voor zover het de landen buiten de dorpskernen betreft. Maar ook voor de buitengebieden hebben niet alle landmeters de huizen opgetekend die ze tegenkwamen. De waarde van de overlopers loopt op dit punt zeer uiteen. De veldboeken van Schouwen kunnen daarom terzijde worden gelegd, de overlopers van de West- en Zuidwatering van Walcheren eveneens, terwijl die van de dorpen in de Watering bewesten Yerseke op Zuid-Beveland gradaties in nauwkeurigheid vertonen. Als we enkele van de meest betrouwbare vergelijken (met weglating van vronen die 'onland' zijn) krijgen we het volgende beeld:

Yerseke: 21 vronen, waarvan 12 met huis (1 met keet); 9 huizen niet op vrone, waarvan 2 bij een vrone.

Wemeldinge: 34 vronen, waarvan 14 met huis; 38 huizen niet op vrone, waarvan 5 bij een vrone.

Kapelle: 55 vronen, waarvan 5 met huis; 15 huizen niet op vrone, waarvan 5 bij een vrone.

Zuidambacht van Kloetinge: 16 vronen, waarvan 8 met huis; 19 huizen niet op vrone, waarvan 5 bij een vrone.

Vlake: 51 vronen, waarvan 1 met huis; 3 huizen niet op vrone, waarvan 1 bij een vrone.

Schore: 9 vronen zonder huis; 1 huis niet op vrone.

's-Heer Abtskerke: 4 of 5 vronen zonder huis; 1 huis niet op vrone.

Baarsdorp: 38 vronen (onbekend hoeveel huizen); 2 huizen niet op vrone.

De eerste vier dorpen liggen op kreekrugggrond en zijn altijd dichter bevolkt geweest dan de dorpen op poelgrond, waartoe de laatste vier behoren.⁵⁰ Daarom vallen Vlake en Baarsdorp op met hun vele huisplaatsen. Het werkelijke aantal kan echter iets lager liggen dan het hier gegeven getal, want juist voor die dorpen is het niet goed mogelijk de vronen die 'onland' zijn te elimineren. Bovendien hadden de twee dorpen nauwelijks een dorpskern, zodat de landmeter mat tot vlak bij de kerk. Het absolute aantal vronen zal daarom niet veel hoger hebben gelegen. In 's-Heer Abtskerke en Schore woonde blijkbaar bijna iedereen in de kern, want het aantal verspreide huisplaatsen was er gering. Dat in de poeldorpen het aantal verlaten vronen veel groter was dan het aantal huizen-niet-op-vrone is niet verwonderlijk. Nadat het land door de moertering uitgeput was, ging het er economisch slecht. Kwaliteitsverlies van de grond, bodemdaling en wateroverlast deden de bevolking wegtrekken, allereerst uit het gebied buiten de dorpskernen.⁵¹

⁵⁰ Dekker, *Zuid-Beveland*, p. 34-37.

⁵¹ Dekker, *Zuid-Beveland*, p. 38. Zie ook A.P. de Klerk, 'De kogel door de kern. De rol van

In de kreekrugdorpen is de verhouding tussen de verlaten vronen en de huizen-niet-op-vrone verschillend. In Yerseke gaan de categorieën gelijk op, in het Zuidambacht van Kloetinge winnen de latere huizen het op de verlaten vronen. Maar als we de overloper uit 1601 leggen naast de hier gebruikte uit 1559, zien we dat de vronen steeds meer worden verlaten. Van de 15 vronen zijn er nu nog maar twee bewoond, tegen 14 huizen-niet-op-vrone. In Wemeldinge nemen de latere huizen duidelijk de overhand, terwijl in Kapelle veel meer vronen verlaten zijn dan dat er huizen-niet-op-vrone bijgebouwd zijn. Ook dat is wel verklaarbaar, want de verspreide bewoning van Kapelle concentreerde zich meer en meer in de kern van Kapelle en vooral in die van het economisch bedrijvige Biezelingse.⁵² In kleine Kapelse kernen zoals Maalstede en Tekenburg vermelden de overlopers wel verlaten vronen en geen of nauwelijks 'nieuwe' huizen. Die gehuchten zijn dus oud, evenals bijvoorbeeld het gehucht bij de kreek Deurlo onder Yerseke, dat we kennen uit de naam van *den bouck voer Doirloo dair die huysen in staen* in de overlopers vanaf 1547, met drie huizen op vrone en drie onbewoonde vronen. In tegenstelling daarmee is de Hovingebuurt (*den bouck daer de Hovingebuyerte in staet*) onder Wemeldinge een jonger gehucht met acht huizen-niet-op-vrone en slechts één op vrone. Opmerkelijk is ook dat in het Westambacht van Wemeldinge (de Oude Polder) geen vronen worden aangetroffen op één na, die als 'onland' kan worden beschouwd, tegen tien huizen-niet-op-vrone. Ook in het noorden van Kattendijke – buiten de dorpskom – en in het noordwesten van Kloetinge zijn nauwelijks vronen. Daar is de bewoning dus pas laat op gang gekomen, hetgeen niet verwonderlijk is, omdat juist dit gebied in 1134 werd getroffen door de grote stormvloed.⁵³ Ook na de bedijking waren daar nog krekken actief en groeide er veel riet, zoals de nog bestaande naam 'de Rusen' (Ruisen) voor het noordelijk deel van het Westambacht van Wemeldinge aantoont. Die naam, voor het eerst vermeld als *Ruschere* in 1528, wijst op een rietsoort.⁵⁴

Wij zagen al dat de ambachtsheerlijke hofsteden of vronen werden gerekend onder de ambachtsgevolgen en als zodanig nog al eens samen vermeld worden met de werven of kasteelbergen. Dat is bijvoorbeeld het geval met betrekking tot de ambachten van Blois in Walcheren en Noord-Beveland: *ende alle ambochtsgevolch van molen, van werven, van voorhoven, van hofsteden, van veren, van vischerien, van voghelyen ende alle ander ambochtsgevolch* (1374);⁵⁵ in Everinge *alle ambochte ende ambochtsgevolghe,*

het kerkgebouw en de besluitvorming daarover bij de ontwikkeling tot gereduceerde nederzettingen in Zeeland gedurende het einde van de 16e en het begin van de 17e eeuw', in: *Historische geografie in meervoud* (Utrecht 1984).

⁵² Over de opkomst van Biezelingse zie C. Dekker, *Het Onze-Lieve-Vrouw-kapittel van Kapelle en de stichting van de parochie Biezelingse* (1503-1529) (Goes 1979) p. 9-15.

⁵³ Dekker, *Zuid-Beveland*, p. 92-106.

⁵⁴ RA Middelburg, obituarium van Monster, aanw. 1970 nr. 87, f. 46v (26 december 1528). Zie over deze bron: S. Maarschalkerweerd-Dechamps en Ph. Maarschalkerweerd, 'Het obituarium van Monster: analyse van een bron', in: E.C.S. Erkelens-Buttinger e.a., ed., *De kerk en de Nederlanden, archieven, instellingen, samenleving. Aangeboden aan prof. dr. C. Dekker bij zijn afscheid als rijksarchivaris en als hoogleraar...* (Hilversum 1997) p. 189-200.

⁵⁵ ARA Den Haag, heren van Blois nr. 1, f. 159v (waarschijnlijk 1374).

hofsteden ende werven (1391);⁵⁶ ambacht in Scherpenisse *met hofsteden, werven, maelrijen, veeren, vischerijen...* (1406).⁵⁷ Worden in deze en vele andere teksten de werven en de hofsteden niet vereenzelvigd, in de overlopers gebeurt dat in zekere zin wel en worden veel werven (aangeduid als *werf, hoochwerf, wal, hoochwal, berch*) aangemerkt als vronen. In Serooskerke op Walcheren gelden enkele werven als vrone en andere niet, hetzelfde is het geval in Zanddijk, Koudekerke en Kloetinge. De werven van Nieuwerkerke (W), Poppekinderdorp, 's-Heer Abtskerke, Sinoutskerke, Baarsdorp en Wemeldinge waren geen vrone, maar die van Gapinge, Buttinge, Brigdamme, Oudelande, Ellewoutsdijk, Koudorp, Baarland, Vinninge, Maalstede, Vlake, Schore, Valkenisse, Yerseke en Zwaak (onder Wemeldinge) wel.

Wat kan de reden van dit onderscheid zijn? Zou het niet te maken hebben met het verlaten van de werven en het afbreken van de bouwsels die er oorspronkelijk op stonden? Toen de werven nog slechts een verhoging in het landschap vormden en allengs afgeplat werden en voor beweiding gebruikt, verschilden zij als ambachtsheerlijke stukjes grond niet zoveel meer van de onbewoonde vronen. Het verlaten van de werven mogen wij globaal stellen in de late 13e en de eerste helft van de 14e eeuw, toen zij hun verdedigend karakter hadden verloren en, alleen door de grote ambachtsheren, werden vervangen door waterkastelen.⁵⁸ Dit is de tijd dat de vronen nog in beweging waren, er kwamen er bij en er gingen er waarschijnlijk af. Het zal niet toevallig zijn dat we soms in de overloper een vrone aantreffen in de directe nabijheid van een werf, die zelf geen vrone meer is. Het tijdstip van het verlaten van de werven zou dan wel eens van doorslaggevende betekenis kunnen zijn. De werven die pas werden verlaten, toen de vronen niet meer in beweging waren, bleven vronen en de nabij gelegen stukjes grond waar de bewoners van de werven zich vestigden, werden geen vronen meer.

Waarschijnlijk werden de kastelen van het nieuwe type aanvankelijk nog op vronen (hofsteden) gebouwd. Sommige teksten suggereren dat: *een steenbuys ende ene goede veste mede te maken ... op die hofstad die heren Florens was* (Arnhemuiden, 1323);⁵⁹ *sijn steenbuys ende sine woninghe dair hi in wonet ende die hofstede dair die woninghe ende dat steenbuys op staen binnen der grafte* (Loperskapelle op Schouwen, 1324).⁶⁰ De meeste kastelen die ten tijde van de overlopers nog bestonden, zijn buiten de opmeting gebleven, kennelijk omdat zij op vronen stonden. De Hellenburg in Baarland komt wel in de overloper voor te midden van vronen met de mededeling dat tot vier voet *in de vesten* is gemeten. Het kasteel van Valkenisse in Oost-Zuid-Beveland bestond in 1558 niet meer, maar de overloper van dat jaar geeft wel aan dat het perceel *daer 't casteel gestaen heeft* vrone was. De jongere kastelen of adellijke huizen stonden niet op vronen, zoals het slot Schenge in 's-Heer Arendskerke, het kasteel in Kapelle dat in

⁵⁶ ARA Den Haag, graven van Holland nr. 198, f. 55 (7 november 1391).

⁵⁷ ARA Den Haag, graven van Holland nr. 230, f. 7 (29 november 1406).

⁵⁸ Dekker, *Zuid-Beveland*, p. 498.

⁵⁹ Van Mieris, *ChHZ* II, p. 306 (14 april 1324).

⁶⁰ Van Mieris, *ChHZ* II, p. 346 (1 november 1324).

de 16e eeuw toebehoorde aan de Vlaamse heer van Poeke, het huis Te Werf in 's-Heer Hendrikskinderen, het Blauwe Huis ter Vesten in Wemeldinge en andere.

De fixatie van de vronen is eerder een geleidelijk proces geweest dan dat zij in één keer is doorgevoerd door een maatregel van hogerhand. Als wij het goed zien, zijn daarbij twee factoren van invloed geweest. Zoals wij nog zullen zien, is waarschijnlijk ooit alle grond eigendom van de ambachtsheren en de aan hen verwante edelen geweest, met de onedele ambachtsingezetenen als cijnshouders, maar in de loop van de tijd werd het bezit van de ambachtsingezetenen steeds meer een vorm van eigendom en konden zij huizen op hun eigen grond bouwen. Wij kunnen ons voorstellen dat nieuwe huisplaatsen alleen nog vronen werden genoemd als ze aan een ambachtsheer zelf toebehoorden, en dat werd minder het geval dan vroeger. De tweede factor die speelde, zoeken wij in de sfeer van de belastingheffing en wel in een rationalisering van de administratie daarvan. Het grafelijk schot werd zeker al in de 12e en 13e eeuw geheven,⁶¹ maar het is zeer onwaarschijnlijk dat de plaatselijke inning toen al geschiedde op grond van schriftelijk vastgelegde gegevens, die verder in detail traden dan de grafelijke steenrollen, waarin de grootte van iemands ambacht werd opgetekend. Het was immers de ambachtsheer die werd aangeslagen, en hij moest maar zien hoe hij zijn aanslag verhaalde op de geërfd en in zijn ambacht. De toename van de waterschapslasten in de 14e eeuw heeft waarschijnlijk een meer gedetailleerde vastlegging van de belastingplichtige en dan met name de dijkplichtige landen noodzakelijk gemaakt. In 1344 vinden wij voor het eerst melding gemaakt van een *dijcbrieve*, die beschouwd mag worden als de oudste vorm van een hevenboek of overloper.⁶² Het is duidelijk dat, wanneer van ieder stukje land de belastingplicht en de dijkplicht zijn vastgelegd door de opname in de overloper, dit een permanent karakter krijgt. Wij veronderstellen dan ook dat de fixatie van de vronen ongeveer in het midden van de 14e eeuw gesitueerd mag worden. Dat houdt dan in dat een gehucht, dat wij zópas 'oud' noemden, globaal van vóór die tijd zou stammen en de 'jonge' gehuchten van daarna.

Nu is ook duidelijk dat de vronen in de nieuwe polders, die grote oppervlakten konden beslaan en waarop Verheye van Citters zijn theorie baseerde, slechts een afgeleide categorie vormen. Deze landen hadden alleen het ambachtsheerlijk karakter en de belastingvrijdom met de vronen gemeen en werden aanvankelijk dan ook geen 'vronen' genoemd. Deze benaming kon pas gebruikt worden, toen de relatie met 'hofsteden' vervaagd was. Opmerkenswaard daarbij is dat wij in verschillende Zuid-Bevelandse polders vronen aantreffen, die op precies dezelfde wijze gevormd schijnen te zijn als die op het oude land: kleine perceeltjes met meestal een boerderij er op. Onder Hoedekenskerke-Baarland is dat bijvoorbeeld het geval in de Grote Reinoudpolder (bedijkt circa 1300), Zichuitpolder (eerste kwart 14e eeuw), Noordpolder (late 13e of eerste helft 14e eeuw), Oude Vreelandpolder en Nieuwe Vreelandpolder (circa 1330-1365), Slabbekoornpolder (waarschijnlijk circa 1350) en On-

⁶¹ Dekker, *Zuid-Beveland*, p. 427, 439, 441.

⁶² Dekker, *Zuid-Beveland*, p. 597.

zer Vrouwenstelloepolder (tweede helft 14e eeuw). Geen vronen zijn er in de Oude Hoondertpolder (tweede helft 14e eeuw) en de Nieuwe Hoondertpolder (begin 15e eeuw). Vorming van nieuwe vronen – ‘onland’ weer uitgezonderd – in de polders van Zuid-Beveland schijnt dus ongeveer in dezelfde tijd gestopt te zijn als op het oude land.⁶³

Het fiscale aspect van de vronen werd allengs het belangrijkste, omdat de andere kenmerken aan belang gingen inboeten. De bepaling in de keur van 1256, dat vrouwen geen hofsteden mochten erven, was vermoedelijk toen al een oude costume, waaraan niet lang meer de hand werd gehouden. In de keur van 1290, die al heeft hij slechts kort gegolden toch het toen heersende recht weerspiegelt, komt die bepaling niet meer zo absoluut voor. Er is wel een bepaling over de deling van goederen in huwelijksgemeenschap (artikel 91).⁶⁴ De helft zou gaan naar de overlevende en de andere helft naar de erfgenamen van de overledene, *sonder hofsteden, vesten ende worue*. Deze laatste goederen bleven ongedeeld, met een schadevergoeding van de ene partij aan de andere. Maar de partij die voor schadevergoeding in aanmerking kwam, was wel altijd die van de vrouw, want bij artikel 91 wordt verwezen naar de gang van zaken in artikel 97, dat luidt: *Vesten of hofsteden die een man doet maken bin sijns wijs liue, die salmen orsatē der vrouwen of haren arfnamen een pont van elken dusent steens, ende die vrouwe also weder, est binnen haren liue gemaect*. Het woord *orsaten* betekent ‘vergoeden’ en die vergoeding ging dus naar de kant van de vrouw. Artikel 95 over de erfenis van *ghecochten leene, vesten ende hofsteden* spreekt eveneens alleen van zonen en niet van dochters. In 1334 was dat alles blijkbaar al verleden tijd, want toen beleende de graaf Katharina van Westkerke met het ambacht van *die hofsteden in Scerpēnisse die hoir ernisse sien*.⁶⁵

De aangehaalde artikelen uit de keur van 1290 zijn nog om twee andere redenen interessant. Hier verschijnen de ‘vesten’ op het toneel, waarmee de waterkastelen worden bedoeld, die in de keur van 1256 nog niet voorkwamen. Zij vallen onder hetzelfde regime als de hofsteden. Voor het eerst ook vertonen de hofsteden zich hier niet meer als louter huisplaatsen, maar als hofsteden in de huidige betekenis van grond met huis met de nadruk zelfs op het huis: *vesten of hofsteden die een man doet maken*. Grond, of het nu een huisplaats is of niet, wordt niet ‘gemaakt’ en de berekening van de vergoeding (*een pont van elken dusent steens*) wijst erop dat er iets gebouwd is, in steen nog wel. Dat de ‘hofsteden’ in de zin van vronen oorspronkelijk alle bebouwd geweest moeten zijn, zoals wij constateerden, kan in de 13e eeuw de veenezelviging van de hofstede met het huis daarop in de hand hebben gewerkt. In dit verband dient ook gewezen te worden op de Franse vertaling van de oude keur van 1256, die niet vóór het einde van de 13e eeuw gemaakt zal zijn.⁶⁶ Het woord ‘hof-

⁶³ Overlopers van Hoedekenskerke en Baarland, zie noot 35; voor de tijd van bedijking zie Dekker, *Zuid-Beveland*, p. 620-631.

⁶⁴ Kruisheer, *OHZ* IV, afschrift B van nr. 2534, p. 936-938.

⁶⁵ ARA Den Haag, graven van Holland nr. 303, f. 104 (25 oktober 1334).

⁶⁶ Kruisheer, *OHZ* III, nr. 1135, p. 130.

stede', met als Latijns equivalent *fundus*, wordt in het Frans weergegeven als *masure*, dat helemaal geen grond is, maar een bouwsel, een boerderijtje van geringe allure voor *tenanciers*. Op het eind van de 13e eeuw was dus de moderne betekenis van 'hofstede' al in opkomst en het is misschien mede daarom dat het woord voor louter de huisplaats in de 14e eeuw geleidelijk werd vervangen door *vrone*. Dit woord is nimmer geëvolueerd tot de betekenis 'grond plus huis', omdat, toen het terrein won, er al vele vronen zonder huis waren.

In de Fransspekende gebieden hadden de *tenanciers*, die in de *asures* woonden, meestal nog een onvrije status of waren althans onderworpen aan bepaalde aspecten van onvrijheid. Hetzelfde was in grote trekken het geval in Vlaanderen en Brabant en ook in Zeeland gold dat in de 13e eeuw voor de bewoners van de hofsteden en meer in het algemeen voor de onderhorigen van de ambachtsheren. Hoewel de Zeeuwse keuren uitsluitend edelen en onedelen (*nobiles* en *ignobiles*) kennen, wil dat niet zeggen dat de onedelen geheel vrij waren. Hun juridisch statuut is onvoldoende onderzocht en het is niet onze bedoeling dit onderzoek nu te verrichten, maar twee aspecten van onvrijheid moeten we wel naar voren halen omdat ze te maken hebben met de hofsteden.

Het eerste aspect betreft de beschikking over het land. Daarin waren de grondbezittende onderhorigen van een ambachtshere niet geheel vrij. In Zeeuwse teksten uit de eerste helft van de 13e eeuw worden zij *homines* genoemd. We kennen die term vooral in de betekenis van 'leenmannen' – in Zeeland *homines comitis*, dus de ambachtsheren –, maar dat komt omdat de oorkonden nu eenmaal vaker de relaties van ambachtsheren met de graaf tot onderwerp hebben dan die van ambachtsheren met hun onderhorigen. Met *homines* worden in het algemeen lieden aangeduid die in een afhankelijke verhouding tot iemand staan⁶⁷ en in de hierna te noemen voorbeelden zijn ze te vergelijken met de bedoelde *tenanciers*, hoewel de bronnen ons niet inlichten over een cijnsverhouding tussen hen en de ambachtshere, wel over herendiensten.⁶⁸ Wij mogen niet uitsluiten dat er in een vroeger stadium wel een cijnsverhouding heeft bestaan. Beide soorten *homines* komen voor in een oorkonde uit 1203.⁶⁹ Daaruit vernemen wij dat Wouter van Kruijningen het land van Morlodenisse in het oosten

⁶⁷ J.F. Niermeyer, *Mediae latinitatis lexicon minus* (Leiden 1976) p. 493 sub voce 'homo'. In de praktijk waren de *homines* in Zeeland de onedele ingezetenen (misschien beter: geërfden) in het ambacht. Als in 1272 een moord gepleegd is op een lekebroeder van Ter Doest door de *homines* van Gillis van Schoudee, richt de graaf zich in een oorkonde via de ambachtshere tot hen: *Florentius comes Hollandie Egidio de Scoude et universis hominibus in suo officio manentibus salutem*, Kruisheer, *OHZ* III, nr. 1586 (11 maart 1272). Een andere term voor de onedele ambachtsingezetene was *amicus*, 'vriend'.

⁶⁸ Gosses, *Rechterlijke organisatie*, p. 102-107.

⁶⁹ Koch, *OHZ* I, nr. 257. Dat de onteigeningen juist in oorkonden met betrekking tot de Cisterciënzerafdijen een rol spelen, houdt verband met de directe uitbating van de grond die zij verkregen. Vroegere gerechtigden moesten letterlijk het veld ruimen. Het verschijnsel bleef zeker niet beperkt tot Zeeland. Een lange lijst van personen die in 1227 na een overstroming hun land (in totaal 1500 gemeten) in Stoppeldijk (Zeeuws-Vlaanderen) aan de abdij van Cambron moesten afstaan, is te vinden bij J.J. de Smet, *Cartulaire de l'abbaye de Cambron* II (Brussel 1869)

van Zuid-Beveland aan de abdij van Ter Doest had verkocht en dat bijgevolg ook al zijn *homines* hun grond aldaar aan de abdij overdroegen, ten overstaan van schepenen en *homines comitis*. De 54 met name genoemde *homines* van de heer van Kruijningen in Morlodenisse waren gewone landlieden met zeer ouderwetse namen, die van hun 39 percelen land af moesten, louter omdat het de heer van Kruijningen behaagde zijn rechten – het ambacht en misschien ook wat eigen grond – over te doen aan Ter Doest. Pure onteigening, zouden wij zeggen, en inderdaad worden de rechten van de *homines* op hun percelen omschreven als eigendom: *quicquid proprietatis vel iuris habebant*, maar de beschikking erover was afhankelijk van de wil van de ambachtsheer.

Er zijn meer gevallen van zulke 'onteiingenen' bekend. In 1219 deed Willeman van Valkenisse een ambacht van 70 gemeten over aan de abdij van Ten Duinen en 'dus' verkochten ook *quidam homines de Valkenissa* hun land in dit ambacht;⁷⁰ in 1220 schonk Dirk van Voorne het Middelland aan de abdij van Ter Doest en *omnes homines mei qui in Middellant heredes fuerunt* stonden eveneens hun grond af, ditmaal met de expliciete vermelding: *non coacti sed voluntarie*.⁷¹ Hier kan dat wel kloppen, want Middelland was overstroomd en de *homines* kregen ander land in ruil.

Een ander aspect van onvrijheid van de onedele ambachtsingezetenen – en dit aspect heeft nog directer met de hofsteden te maken – is aangewezen door Gosses: de ambachtsingezetenen waren onderworpen aan de voorgdij van hun ambachtsheren.⁷² Op dit punt is in de 13e eeuw een evolutie te constateren die in art. 96 van de Zeeuwse keur van 1290 werd gelegaliseerd. Door vererving, koop en verkoop binnen de ambachtsheren-*clan* gingen hofsteden soms over in handen van familieleden of collega's, die wel tot de stand der edelen behoorden, vaak ook ambachtsheer waren, maar niet noodzakelijk van het ambacht waarin hun door erfenis of koop verkregen hofsteden gelegen waren. Vooral wanneer zo'n edele in hetzelfde dorp woonde als de lieden op zijn hofsteden, terwijl de ambachtsheer soms op een kasteel veraf zetelde, stond de bewuste edele veel dichterbij zijn dorpsgenoten, die zijn burens waren, dan de ambachtsheer. In dat geval was hij het dan ook die optrad als hun voorgdij in plaats van de ambachtsheer.

Hier werd echter een beperking gemaakt. De edele eigenaar van hofsteden mocht als voorgdij optreden alleen voor lieden, *die op sijn hofstede wonen in dorpen daer kercken*

p. 413-418. Zie over het verschijnsel ook B. Augustijn, *Zeespiegelrijzing, transgressiefasen en stormvloed in maritiem Vlaanderen tot het einde van de xvde eeuw* II (Brussel 1992) p. 519-523.

⁷⁰ Koch, *OHZ* I, nr. 397.

⁷¹ Koch, *OHZ* I, nr. 404 (29 juni 1220, het kopregest geeft *homines* foutief weer met 'leenmannen'). Niet altijd moesten de *homines* hun land ruimen bij een transactie tussen een ambachtsheer en een abdij. In 1240 was het de abdij van Ter Doest vooral te doen om een ambacht te verkrijgen en zo zelfstandig de waterstaat te kunnen regelen, terwijl de grond aan de eigenaars kon blijven. Toch verschijnen dezen ook hier in een afhankelijke positie, want Govert van Kruijningen, de ambachtsheer van het te verkopen ambacht in Schoudeemoer, kwam met de abdij overeen dat hij ook na de verkoop zijn rechten op de *homines* zou behouden, ook al woonden die voortaan buiten zijn ambacht, Kruisheer, *OHZ* II, nr. 604 (juli 1240).

⁷² Gosses, *Rechterlijke organisatie*, p. 94-96.

staen ende op hauenen, en hij moest bij hen in de parochie wonen. Verrassend is de constatering dat het onderscheid tussen de dorpsvronen en de verspreide vronen niet alleen werd gehanteerd door de 16e-eeuwse landmeters, die de overlopers opstelden, maar dat het al werd gemaakt op het einde van de 13e eeuw en dan zelfs met juridische consequenties.⁷³ Interessant is ook dat hier het begrip 'dorp' nader wordt omschreven: het wordt niet bepaald door het aantal huizen, maar er moet een kerk zijn of een haven. Het laatste criterium is waarschijnlijk alleen toegevoegd om twee agglomeraties zonder kerk mee te kunnen laten tellen als dorpen, namelijk Veere en Biezeling.⁷⁴ Daarbij zal het niet toevallig zijn dat deze dorpen in opkomst onder de ambachtsheerlijke jurisdictie stonden van de voornaamste ijverars van de keur van 1290: Wolfert van Borsele en Jan en Gerard van de Maalstede. Voor de onedele bewoners van de verspreide hofsteden, voor wie de edele eigenaar geen buurman was, gold de uitzondering niet: zij bleven onder de voogdij van hun ambachtsheer staan, zoals aanvankelijk voor iedereen normaal was geweest.

Het is inmiddels wel duidelijk dat de speciale status van de hofsteden en dus van de vronen niets met bedijking te maken heeft, maar samenhangt met de domaniale aspecten, die bij het ontstaan van de ambachten in Zeeland een rol hebben gespeeld en waarop wij eerder de aandacht hebben gevestigd.⁷⁵ De meer of minder onvrije bezitters van land en hofsteden zullen evenals de *tenanciers* in de Franssprekende gebieden oorspronkelijk in een cijnsverhouding tot hun heren hebben gestaan, die voor het land eerder is vervaagd en verdwenen dan voor de hofsteden. De hofsteden, werven en voorhoven met hun bijzondere status, vastgelegd in de keuren, bleven als vronen ambachtsheerlijk eigendom. Ten aanzien van sommige vronen in de dorpskom van Kloetinge zijn in de 16e eeuw nog restanten van de cijnsverhouding waar te nemen, terwijl die in Oostkapelle en Poortvliet zelfs in de 18e eeuw nog normaal lijkt te zijn.⁷⁶ De ambachtsheren hebben hun eigen hofsteden of vronen van meet af aan buiten de belasting gehouden, die ze immers zelf konden omslaan binnen hun ambacht, en hebben getracht vrouwen uit te sluiten van de erfenis van hofsteden zoals zij

⁷³ In art. 95 (over erfrecht inzake gekochte lenen, vesten en hofsteden) wordt hetzelfde onderscheid gemaakt: *waer dat si ligghen in dorpen daer kercken in staen ende daer hauenen sijn, tegenover: die buten dorpen liggen.*

⁷⁴ Van de hofsteden van Wolfert van Borsele in Veere *alomme die hauene*, is sprake in een oorkonde van 18 november 1282, Kruisheer, *OHZ* IV, nr. 2079.

⁷⁵ Dekker, *Zuid-Beveland*, p. 386-393.

⁷⁶ Vronen *daer de heere van Poucque scheys uyt heeft*, komen tamelijk veel voor. De heer van Poeke in Vlaanderen bezat goederen in Kloetinge en Kapelle, afkomstig van de Van de Maalstedes, *GA* Goes, *RAZE*, nr. 3113 (1556 e.v.). Oostkapelle: 'de huizen binnen het dorp, zoo niet alle zeker de meeste, staan op 's heeren vroone en zijn uit dien hoofde den ambachtsheer grondchijns verschuldigt', Ermerins, *Eenige Zeeuwsche oudheden* I, p. 131; inkomsten voor de ambachtsheren van Poortvliet in de tweede helft van de 18e eeuw: 'chijnzen van de vroonen' (in geld) en '80 koppel hoenderen van de vroonen', *ibidem* VIII, p. 154. Thibaut spreekt in zijn memorie (zie noot 46) ook van cijns uit vronen: *op dezelve stellende eenige geringe chijnzen in recognitionem superioris domini ende om te betuygen dat dezelve goederen gene eygene erven maer*

dat waren van ambachten. Ongetwijfeld speelde de voorgedij over de onedele ambacht-singezetenen hierbij een rol, die niet door vrouwen uitgeoefend kon worden.

In de loop van de tijd verwijderde de praktijk zich steeds verder van de rechtsregels, vastgelegd in de keuren. De voorgedij van de ambachtsheren of andere edelen over de onedelen op hun hofsteden werd met de jaren zwakker, onedelen woonden vaak op eigen hofsteden en de keur van 1495 erkende dat zij zelfs eigenaar van vronen konden zijn. In de overlopers zien wij dit laatste fenomeen inderdaad in de praktijk, maar het is nog verre van overheersend.⁷⁷ De artikelen in de keur van 1495 over de bijzondere status van de hofsteden in geval van vererving doen krampachtig aan, achterhaald als ze waren. Eén artikel evenwel was nieuw, hetgeen geïllustreerd wordt door het gebruik van het woord 'vrone' in plaats van 'hofstede'. Het hield in dat iemand die in zijn eigen ambacht of op zijn eigen vrone woonde, moest kiezen voor welke schepenbank hij terecht wilde staan. Deed hij dat binnen een bepaalde termijn niet, dan zou hij vallen onder de rechtbank van dijkgraaf en gezworenen. Nergens hebben wij blijken gevonden van een optreden van laatstgenoemden in zulke gevallen en wij betwijfelen of het bewuste artikel in de praktijk werd nageleefd.⁷⁸

Het ambachtsheerlijk karakter van de vronen werd in de volgende eeuwen steeds verder aangetast. Voor Verheye van Citters – en trouwens ook al voor Kiliaan – was er nog slechts één aspect dat telde: de belastingvrijdom. Dank zij dit aspect konden de vronen overleven. Ten aanzien van de grondbelasting tot in de 19e eeuw, terwijl met betrekking tot de waterschapslasten zelfs de stormvloed van 1953 nodig was om de vronen af te schaffen. Toen pas kwam er een definitief einde aan dit belangrijke onderdeel van de Zeeuwse rechtsgeschiedenis.

ambachtsbeeren vronen waren. In de ambachtsheerlijke rekening van Kruiningen over 1583-1584 (zie noot 7) wordt bij 14 vronen nog het aantal kapoenen opgegeven dat de gebruiker verschuldigd is, met een omrekening in geld. Mogelijk is dat ook een relict van een vroegere zijns.

⁷⁷ R. Fruin, *De keuren van Zeeland* (Den Haag 1920, wovr 2e reeks xx) p. 214. In de overlopers wordt vaak de naam van de ambachtsheer als eigenaar vermeld (de markies van Veere; Jacob van Baarland) of de ambachtsheerlijke familie (*Brederode-vrone*), soms weet de landmeter alleen dat het *ambachtsbeeren vrone* is en soms staat er *eygen vrone*, als de gebruiker zelf eigenaar is. In de overloper van Kattendijke vinden we enkele malen de aantekening *monniken vrone*. Het betreft dan vronen die vroeger aan de abdij van Ter Doest toekwamen, zij het niet als ambachtsheer, want dat was de abdij daar niet. De monniken zullen die vronen gekocht of gekregen hebben van de ambachtsheren van Kattendijke.

⁷⁸ Fruin, *Keuren*, p. 222. In 1545 hing er een proces voor het Hof van Holland tussen Pieter Cornelisz., wonende in 's-Heer Abtskerke, en Cornelis Huygez., deken van de schutterij van Kloetinge, waarbij eerstgenoemde stelde, dat hij, *wonachtich zijnde op zijn eygen vronen, dair die gedaicden alhier gheen rechtens over den impetrant mochten wesen, navolgende die kuere van Zeelant, maer mochte die voorsz. impetrant verkiesen eenen schout ende gerechte daer 't hem belieffde*, gekozen had voor de schepenbank van 's-Heer Abtskerke en niet terecht wilde staan in Kloetinge, waar hij gedaagd was. De uitspraak van het Hof is niet bekend, ARA Den Haag, Hof van Holland nr. 516, proces 50 (18 mei 1545).